

Den middelalderlige landbebyggelses struktur

En introduktion til MIRUDA 2019

Mette Svart Kristiansen og Lars Christian Bentsen

Igennem en række tværfaglige og tematiske seminarer i netværket MIRUDA, Middelalderens Rurale Danmark,¹ belyser arkæologer, historikere og andre fagfolk forskellige aspekter af den middelalderlige landbebyggelse. I 2018 omhandlede temaet bygninger og gårde (Svart Kristiansen og Andersen red. 2019), og i 2019 var fokus på den middelalderlige landbebyggelses struktur, der har dannet grundlag for nærværende publikation. Gårdstruktur, landsbystruktur, produktionsstruktur, ejerstruktur og samfundsstruktur hænger sammen, og skabes, vedligeholdes og forandres gennem menneskers sociale liv, materielle og immaterielle rum. Under denne konference var udgangspunktet særligt bebyggelsesstrukturens rumlige mønstre, mens sammenhængen med bebyggelsens sociale relationer og produktionsstruktur undersøges til næste konference i 2021 i Ribe.

Arbejdet med bebyggelsens gårde og bygninger ligger primært inden for arkæologiens fagområde, men bebyggelsens struktur er et emnefelt, som inddrager flere fagtraditioner, kildetyper og særlige metodiske og kildekritiske forhold, der relaterer sig hertil. Foreliggende publikation giver et indblik i, hvordan arkæologiske udgravninger, historiske kort og stednavne, matrikler og andre skriftlige kilder hver for sig, men særligt i samspil med hinanden, kan danne grundlag for udvikling af forskningsspørgsmål, perspektiver og resultater inden for arbejdet med den middelalderlige landbebyggelse. Det er hermed håbet, at MIRUDA-projektet kan være med til at styrke vores vidensgrundlag og kvalificere de centrale debatter, der knytter sig til den middelalderlige landbebyggelses struktur. Samtidigt er ambitionen at understrege

feltets flerfaglighed for derigennem at være med til at skabe afsæt for nye spørgsmål, metodeudvikling og strategier i fremtidige arkæologiske undersøgelser.

De senere års stærkt stigende antal arkæologiske undersøgelser giver nu flere steder mulighed for at bringe resultater fra den enkelte undersøgelse i spil i et større perspektiv, og dermed løfte udgravningen af den enkelte lokalitets gårde og bygninger op til en diskussion af bebyggelsens struktur. Indgangene til en forståelse af den middelalderlige landbebyggelses struktur og udvikling er mange. Særligt for feltet er de perspektiver, som gives af kilder inden for arkæologiens nabo-discipliner: stednavneforskningen, historiefaget og kulturgeografien. Kilderne omfatter stednavne og en stor gruppe betydeligt yngre og landsdækkende kilder som 1688-matriklen (med tilhørende markbøger fra 1681-83), Videnskabernes Selskabs kort 1768-1805, udskiftningskort 1780-1810 (1757-1850) og Original 1-kort fra 1806 til ca. 1850 (nogle bygger på forlæg og kan være ældre), der i vid udstrækning bliver anvendt som grundlag for at forstå den middelalderlige landbebyggelses struktur, både i forhold til bebyggelsesformer, ressourceudnyttelse, landskab, udvikling og regionalitet.

Den arkæologiske arbejdsmark

Undersøgelser af den middelalderlige landbebyggelses struktur har stået noget i skyggen af arkæologiens store interessefokus på især jernalderens og vikingetidens bebyggelser. Den prioritering har mange forskellige både bevaringsmæssige, faghistoriske og metodiske grunde. Metodeudviklingen i 1960'erne

med maskinafdækning af store undergrundsflader var et gennembrud for bebyggelsesarkæologien, hvor man modsat tidligere tiders håndskovling nu fik mulighed for at stille helt nye forskningsspørgsmål og at sætte fokus på større sammenhænge og bebyggelsesstrukturens lange linjer. Her samlede interessen sig særligt om jernalderen og vikingetidens bebyggelse. Dette fokus blev selvforstærkende gennem 1980 og 90'erne. Dels genererede succesfulde undersøgelser øget opmærksomhed på disse perioder, og deres eksemplariske bygninger og gårdstrukturer var mere tilgængelige end middelalderens flimrende og svært daterbare bebyggelse. Dels blev middelalderarkæologien først oprettet sent som fag, og den rettede i begyndelsen sin opmærksomhed mod periodens nye miljøer, nemlig kirker, klostre og købstæder (Engberg 1994). Det gav en uhensigtsmæssig faglig opdeling af arbejdsmarken, hvor forhistoriske arkæologer ofte befandt sig på landet, mens middelalderarkæologer holdt til i købstæderne. Dels betød kombinationen af den succesfulde udgravningsmetode og nødarkæologiens primære arbejdsmark i det åbne land, at der var fokus på nedlagte bebyggelser, og hermed særligt den historiske landsbys forgængere fra vikingetid og tidlig middelalder og i mindre grad på de eksisterende bebyggelser. Som konsekvens blev forskningen i landbebyggelsen fra middelalder (og nyere tid) underudviklet i forhold til andre perioder (eksempelvis Liebgott 1993, 241; Porsmose 1996, 43; Svart Kristiansen 2003).

Højkonjunkturer og en ny museumslov 2001 har de senere årtier medført en stigende udgravningsaktivitet og en anden prioritering af den historiske landbebyggelse (Madsen 2015, 136; Søvsø 2020, 134). Særligt er der kommet flere eksempler på endog meget store arealer, som bliver undersøgt, og her er der mulighed for at afdække ikke blot gårdsenheder, men også hele landsbyer, torper og enkeltliggende gårde fra middelalderen. Det er hermed også blevet muligt at stille nye spørgsmål til bebyggelsernes tidsmæssige, rumlige og sociale indbyrdes forhold. De arkæologiske undersøgelser viser imidlertid også, at middelalderlige landsbyer, i hvert fald i Vestjylland, udgør mere komplekse udgravningsobjekter end forudgående perioder og kræver store, sammenhængende fladeafdækninger, hvilket er en særlig udfordring for undersøgelser i adelbyerne med ofte begrænsede undersøgelsesfelter (Søvsø 2020, 151-152).

Store bebyggelsesprojekter i Danmark

Selv om den middelalderlige landbebyggelses struktur altså generelt ikke stod forrest på nødudgravningsarkæologiens liste over forskningsspørgsmål i 1970-90'erne, indgik den dog samtidig i en række forskningsprojekter, som var motiveret af mange forskellige typer spørgsmål stillet af mange fagligheder og med udgangspunkt i forskellige kildetyper og deres specifikke problemstillinger. Karakteristisk for projekterne var ønsket om en høj grad af tværviden-skabelighed, lysten til at stille store spørgsmål, forstå bebyggelsens lange linjer og for mange af projekternes vedkommende også bebyggelsens sammenhæng med kulturlandskabet. Ved siden af bebyggelsesprojekterne bør også nævnes to store landbrugshistorier, som indeholder synteser over den middelalderlige bebyggelsesstruktur og dens historiske kontekst i hhv. kongeriget, *Det danske landbrugs historie* (bd. 1, Bjørn red. 1988), og i Sønderjylland, *Det sønderjyske landbrugs historie* (Ethelberg *et al.* 2003)

Det første store bebyggelsesprojekt blev udviklet på Fyn med *Landsbyens opståen og udvikling* (1975-1979), som gennem hhv. arkæologiske (Grøngaard Jeppesen 1981) samt historiske og kulturgeografiske studier (Porsmose 1981) gav helt ny viden om de historiske landsbyers alder, udvikling og sammenhæng med arkæologisk påviste bebyggelser i deres umiddelbare nærhed. Særligt projektets påvisning af bebyggelsens forandring fra vikingetidens og den tidlige middelalders 'vandrende landsby' til den stationære landsby i højmiddelalderen skabte en kraftfuld national model, som inden for bebyggelsesarkæologien fik paradigme-status for de efterfølgende årtiers forståelse af særligt bebyggelsesstrukturer i den tidlige middelalder, og som gav inspiration til lignende bebyggelsesprojekter på Stevns 1979-1980 (Hedeager *et al.* 1982) og i det gamle Aarhus Amt 1985-86 (Olesen 1993).

Den middelalderlige bebyggelsesstruktur var også i fokus i det samtidige projekt *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries* (1968-1981) (Gissel *et al.* 1981), i øvrigt det første fællesnordiske forskningsprojekt inden for humaniora, som med et fokus på senmiddelalderens krise og ødegårde ramte en anden formativ periode for den middelalderli-

ge landbebyggelses struktur. Projektet, som var opbygget med en række regionale analyser i alle de nordiske lande, var drevet af historikere og data fra skriftlige kilder, men der var opmærksomhed på vigtigheden af tværfaglighed, og projektet trak på kulturgeografer, stednavneforskere, arkæologer, pollen- og fosfatanalytikere med henblik på identifikation og datering af lokaliteter, klimaforandringer og ressourceudnyttelse. Særligt stærkt var det interdisciplinære samarbejde i de danske projektområder. Her anvendte man markrekognosceringer i forbindelse med undersøgelserne i Hornsherred og på Falster, og som det eneste projektområde kom også arkæologiske udgravninger til at spille en betydelig rolle på Falster (Gissel 1981, 50-54; 2000, 11; Pedersen 1989; Østergaard Christensen 1977). Man kunne i øvrigt her identificere en anden kronologisk ramme for flytninger af landsbyen længere op i middelalderen end de samtidige undersøgelser på Fyn.

Mens de to førstnævnte projekter tog udgangspunkt i en problemstilling relateret til særlige bebyggelsestyper, hhv. den historiske landsbys alder og udvikling samt senmiddelalderens ødelægning, prægede fire store projekter 1980'erne og 1990'erne med deres fokus på bebyggelsens lange linjer og samspillet mellem bebyggelse og landskab. Selv om de arkæologiske undersøgelser i stigende omfang også omfattede middelalderens bebyggelse, så er det karakteristisk, at det arkæologiske perspektiv er forhistorisk og nærmer sig middelalderen 'fra neden', mens middelalderen som udgangspunkt belyses gennem stednavne, andre skriftlige kilder og kirkernes topografi.

Projektet *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år* (1981-1984)(Jensen red. 1998) opstod i behovet for at udvide Den antikvariske Samlings fokus på undersøgelser i Ribe by og mulige forgængere til en undersøgelse af ansvarsområdets landdistrikter. Projektet tog udgangspunkt i en sognevis katalogisering af kilder, og bebyggelsesmønstrenes lange linjer blev diskuteret i relation til regionens forskellige landskabstyper. De arkæologiske undersøgelser af middelalderlig landbebyggelse var på daværende tidspunkt stadig få, bl.a. fordi "den antikvariske indsats over for landområdernes middelalderfund ikke har været særlig omfattende" (Madsen 1998, 184). Analysen af middelalderens bebyggelse

tog derfor primært udgangspunkt i skriftlige kilder og regionens kirker, hvor forskelle i kirkernes størrelse og arkitektoniske detaljer mellem geesten og indlandet blev brugt som indikation for forskelle i ressourcer og befolkningsantal (*ibid.*, 176-182).

Med projektet *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder* (1986-1996) (Crumlin-Pedersen *et al.* red. 1996) undersøgte man for første gang et helt dansk landskabs kystzone med henblik på at opbygge et generelt billede af det maritime islet i Danmarks jernalder, vikingetid og middelalder som grundlag for en diskussion af, hvilke spor disse aktiviteter kan have afsat i arkæologiske og skriftlige kilder, herunder stednavne, og de topografiske indikatorer herfor (Crumlin-Pedersen 1996, 20). Dataindsamlingen blev afsluttet i 1986, og det er derfor ikke overraskende, at de arkæologiske data også her slutter med vikingetiden og afløses af data fra skriftlige kilder til belysning af middelalderens og nyere tids bebyggelse (bearbejdet i Porsmose 1981).

Projektet *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700* (1992-1997)(Dalsgaard *et al.* red. 2000) opstod som udgangspunkt i behovet for at balancere Ødegårdsprojektets østdanske fokus på middelalderens bebyggelse med et bebyggelsesprojekt i Vestjylland. Geologien, vegetationshistorien og landskabet var projektets samlede omdrejningspunkt. Af bebyggelse er middelalderen kun repræsenteret med en enkelt arkæologisk undersøgelse, og igen er det kirkerne, som med deres placering repræsenterer middelalderens bebyggelsesstruktur (eks. Eriksen og Olesen 2000, 141).

Landskabsperspektivet fortsatte med forstærket kraft i forskningsprojektet *Bebyggelse og Kulturlandskab* (1993-1998), som blev afsluttet med konferencen *Settlement and Cultural Landscape* (Fabech og Ringtved red. 1999). Projektet, som primært havde fokus på den forhistoriske bebyggelse, introducerede i dansk bebyggelsesarkæologi et nyt internationalt teoretisk perspektiv, som bevægede sig fra bebyggelse til landskab som scene for menneskelig interaktion (Fabech *et al.* 1999, 20).

De seneste årtiers kraftige udgravningsaktivitet har givet en kraftig vækst i udgravninger af middelalderlig landbebyggelse, og datagrundlaget er markant

forandret siden de forudgående store bebyggelses- og landskabsprojekters årtier. Fremadrettet må det være en ambition at udvikle diskussioner med fokus på periodens bebyggelsesstruktur, som ved siden af kirker og borge, samtidige og yngre skriftlige kilder og historiske kort i højere grad inddrager bebyggelsen selv gennem de arkæologiske levn. Denne tilgang ses i Samsøprojektet, *Bebyggelse på Samsø i vikingetid og middelalder* (Høegsberg *et al.* 2020), hvor udgravninger, systematisk metaldetektering, stednavne, historiske kort, skriftlige kilder og stående levn såsom kirker og borge indgår i en samlet diskussion af bebyggelsens udvikling. Seneste syntese over bebyggelsesudviklingen i Sydvestjyske Museers udgravninger viser, hvorledes mange års intensiv udgravningsvirksomhed nu muliggør et langt tidsperspektiv på jernalderens, vikingetidens og (dog endnu i mindre grad) middelalderens overordnede bebyggelsesstruktur og sociale modeller (Søvsø 2020).

Denne korte oversigt har fokuseret på projekter med udgangspunkt i dansk arkæologi, men skal man kaste et blik på middelalderens Danmark, bør blandt nyere projekter også nævnes *Öresundsförbindelsen och arkeologien. Det organiserede landskabet* (Jönsson og Persson 2008), som er en syntese over de arkæologiske udgravninger foretaget i Malmø-området i forbindelse med anlæggelse af den faste forbindelse over Øresund. Det svenske projekt fokuserer på bebyggelsesstrukturens udvikling igennem vikingetid og tidlig middelalder og kulturgeografiske studier af området i 16-1700-tallet. Et lignende studie baseret på et stort arkæologisk materiale kan nævnes for Halland, *Bebyggelsehierarkier och bylandskap. Om övergangen mellan vikingetid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv* (Håkansson, 2017).

MIRUDA 2019: Den middelalderlige landbebyggelses struktur

MIRUDA 2019 blev afholdt i samarbejde mellem Aarhus Universitet og Arkæologi Vestjylland i Skjern med ca. 50 deltagere fra næsten 20 arkæologiske museer og Aarhus Universitet. Konferencens bidrag publiceres her i en kombination af længere og kortere artikler, baseret på hhv. foredrag og posters. Udgangspunktet

kan være arkæologiske undersøgelser fra museernes ansvarsområder såvel som regionale og landsdækkende undersøgelser af stednavne, matrikler og andre skriftlige kilder og historiske kort. Bidragene arbejder med emnet i forskellige tidslige og rumlige skalaer og giver hermed et indblik i forskningsfeltets mange analyseniveauer og kildeindgange. I det følgende gives en kort præsentation og perspektivering af de enkelte bidrag i forhold til igangværende diskussioner af bebyggelsestyper, kontinuitet og alder, bebyggelseslandskaber og kildetypernes triangulering. Samtidig peges på mulige opmærksomhedspunkter for fremtidige undersøgelser af den middelalderlige bebyggelsesstruktur.

Bebyggelsestyper. Den historiske landsby og enkeltliggende gård

Mette Svart Kristiansen, Poul Baltzer Heide, Cristoffer J.S. Frederiksen og Charlotte Marie Brühe Jensen (poster) undersøger i artiklen ”Den historiske landsby i tid og rum. Et pilotprojekt i Hågerup” den fynske landsby Hågerups morfologiske forandring gennem tid og åbner således en af bebyggelsesarkæologiens sorte bokse, den historiske landsby. Den historiske landsby fremstår som det stabile bebyggelsehistoriske endepunkt efter en periode med omstrukturering og flytning af forgængere i ejerlavet. I forhold til arkæologiske undersøgelser i det åbne land foretages imidlertid kun få og i så fald begrænsede undersøgelser i de eksisterende landsbyer, og derfor er der kun begrænset viden om landsbyernes fortsatte rumlige udvikling igennem middelalderen, indtil nyere tids skriftlige kilder giver indblik i eksempelvis bebyggelsens gårdsantal. Artiklen præsenterer resultater fra første års undersøgelser i et projekt, som med inspiration fra engelske erfaringer afprøver en systematisk undersøgelsesmetode med soldning af 1x1 m felter placeret i haver og andre åbne områder spredt ud over landsbyen. Kvantitative analyser af keramik fra forskellige perioder kombineret med deres spredningsmønstre antages at afspejle morfologiske forandringer fra landsbyens etablering til dens kendte rumlige udstrækning på Original 1-kortet. Metoden har flere ligheder med projektet *Landsbyens opståen og udvikling* (1975-1979), men periodefokus og den metodiske tilgang er her en anden.

Bidraget understreger vigtigheden af at integrere den historiske landsby mere tydeligt i bebyggelsesarkæologien, som naturligt har sin største arbejds-mark i det åbne land. Ved at sætte større fokus på den historiske landsby, både i sin egen ret og som bindeled mellem perioder, fagligheder og kildetyper, giver metoden mulighed for et anderledes indblik i bebyggelsesstrukturen og samfundets forandringer i et dybt og sammenhængende perspektiv fra forhistorien til i dag.

Lotte Bach Christensen og Mette Klingenberg (poster) diskuterer i artiklen ”i Sognet er ingen Byer, men enlige Torper’ – en arkæologisk undersøgelse af Mejrup Sogn” en række arkæologiske udgravninger af spredtliggende gårde i Mejrup sogn over et større sammenhængende areal langs Storåen. Det er første gang, at udgravningsresultater for så stort et område med enkeltliggende gårde fra vikingetid og middelalder i Vestjylland præsenteres samlet. Gårdene ligger tæt på nuværende gårde, der er placeret med 400 og 800 m mellemrum langs åen, og dette tolkes som kontinuitet i bebyggelsesstruktur fra nyere tid tilbage til tidlig middelalder. Ud fra 16- og 1700-tallets præsteindberetninger, 1688-matriklen, Videnskabernes Selskabs kort samt Original 1-kort og gårdenes fysiske afstand tolkes disse som enestegårde, altså gårde uden dyrkningsfællesskab. I artiklen diskuterer Christensen og Klingenberg, hvorvidt det er muligt i arkæologiske undersøgelser at identificere fysiske karakteristika relateret til enestegården som bebyggelsestype, eksempelvis tofternes afgrænsning og størrelse eller afstand mellem gårdene.

Bidraget sætter arkæologisk fokus på en bebyggelsestype, som for historisk tid ellers kendes bedst fra nyere tids skriftlige kilder og historiske kort. Enkeltliggende gårde har været almindelige i Vestjylland, særligt Hardsyssel, hvor undersøgelserne her er foretaget, men de findes også i andre områder, bl.a. de midtfynske og nordsjællandske skovområder. Modsat landsbyen, som traditionelt har haft stor bevågenhed i bebyggelsesstudier, så har dens modstykke, den enkeltliggende gård, først været genstand for en større systematisk undersøgelse på Fyn så sent som i 2003 (Schacke 2003). I modsætning til tidligere forskning i Danmark skelnedes her mellem eneste- og enkeltgårde: Enestegården er en bebyggelse på maksimalt

to gårde, der ikke deltager i landsbyernes fællesskab (defineret med udgangspunkt i dyrkningssystemet), og enkeltgården er en bebyggelse med maksimalt to gårde, der ligger geografisk afgrænset (mindst 200 m) fra andre bebyggelser (defineret med udgangspunkt i geografien) (*ibid.* 29). De identificeres på baggrund af 1688-matriklen, Videnskabernes Selskabs kort, Original 1-kort og stednavne. Selv om metoden overordnet set vil kunne overføres til andre landsdele, så vil det kræve en tilpasning, og det vil næppe give mening at overføre et afstandskrav på 200 m til Midt- og Vestjylland. Eksempelvis bestod Binderup ved Nibe i 1683 af en mølle og fire gårde, som på det lidt senere Original 1-kort er placeret parvis med 500 meters mellemrum (Frandsen 1983, 96). Så hvordan, hvis overhovedet, kan arkæologien bidrage til at identificere social organisering af landskab og bebyggelse (diskussion i Riddersporre 1999)? Den enkeltliggende gårds udtryk, dens fysiske afgrænsning og en mulig sammenhæng mellem afgrænsningens karakter og relation til særlige ressourceområder er tidligere diskuteret for udgravninger af middelalderlige bebyggelser i Esbjergområdet (Siemen 1994, 37-38) og i Sønderjylland (Sørensen 2003, 452-453), men stadig på et begrænset kildegrundlag. Med et arkæologisk målrettet fokus på denne for middelalderens vedkommende stadig ret ubeskrevne bebyggelsesform er det måske muligt i fremtiden at identificere fysiske karakteristika for typer af enkeltliggende gårde, hvoraf nogle kan være tilknyttet deres sociale status, eksempelvis stormandsgårde eller andre gårde uden for fællesskabet, andre til tid eller placering i landskabet. Det vil desuden bringe en forståelse af tidsdybde til den fra nyere tid kendte udbredelse såvel som at trække linjer tilbage til forhistoriske bebyggelsesstrukturer. Samtidig vil det kunne bidrage til generelt at forstå forholdet mellem enkeltliggende gårde og landsbyer i forskellige regioner, både i forhold til strategier for ressourceudnyttelse, sociale relationer og ejerskab til og organisering af land.

Torben Egeberg og Lars Christian Bentsen (poster) tager i artiklen ”Grøfter og grænser i middelalderens Vestjylland” udgangspunkt i nyere undersøgelser med afdækning af større flader, og artiklen berører primært de grøftestrukturer, som man i Vestjylland ofte

støder på i både større og mindre undersøgelser. I mindre undersøgelser er grøfterne svære at tolke. De større afdækkede flader giver bedre tolkningsmuligheder, også for en bagudrettet forståelse af tidligere, mindre undersøgelser. Selv med større fladeafdækninger kan afgrænsningerne imidlertid være svære at tolke, ikke mindst fordi der især tidligere var en tendens til, at afgrænsningerne uden erkendte bebyggelsesspor nedprioriteres i budgetteringen af de endelige forundersøgelser. Grøfterne findes på flere lokaliteter med middelalderlig bebyggelse i ArkVests område, og de repræsenterer tydeligvis en væsentlig del af strategien ved anlæggelsen af nye bebyggelser, hvor særligt Herborg Bakker, som anlægges på hede og uden nære naboer, er tankevækkende, og forfatterne diskuterer grøfternes mulige funktioner. Da der ikke kan peges på rent funktionelle eller topografiske begrundelser for anlæggelsen af grøfterne, foreslår forfatterne en funktion som juridiske eller fiskale afgrænsninger.

Artiklen peger på vigtigheden af, at man i udgravningsfasen har styrket fokus på at forsøge at koble faser af grøfter og bebyggelser sammen. Grøfterne er afgørende for at forstå bebyggelsen, for grænser viser, hvordan grupper af mennesker har defineret sig selv i det sociale og fysiske miljø, og hvilket behov der har været for at identificere og strukturere kontaktzonen mellem de to rum. Grænser kan eksempelvis være fysiske, symbolske og administrative. Den måde, de giver sig til kende på, kan give indsigt i, hvordan de blev opfattet, og næsten uanset deres fysiske repræsentation i omgivelserne repræsenterer de væsentlige investeringer af ressourcer. Utydelige grænser kan eksempelvis være udtryk for generel og vedvarende accept for mødet mellem to rum, mens tydelige grænser kan være udtryk for, at de er under regelmæssig forhandling. Både fysiske grænser, men også tomrum, kan derfor være med til at afklare bebyggelsesstrukturen (Andersson og Hållans 1997).

Kontinuitet og alder

Kirsten Nellemann Nielsen (poster) giver i artiklen ”Hårup. Et arkæologisk bidrag til forståelsen af torpernes alder og betydning” et overblik over de omfattende arkæologiske undersøgelser i og omkring landsbyen Hårup ved Silkeborg, som er foretaget

i forbindelse med anlæggelse af et motorvejstrace. Undersøgelserne giver en sjælden mulighed for at studere bebyggelseskontinuitet og landsbyers udvikling gennem afdækning af bebyggelser i et stort, sammenhængende område. Bemærkelsesværdig er den manglende tidsmæssige kontinuitet mellem bebyggelsesfaserne, som desuden ligger spredt ud over området. Original 1-kort viser, at Hårup Bys ejerlav primært var dækket af skov, og Nielsen peger på den mulighed, at ejerlavets ressourcer gennem tiden har været brugt fleksibelt, således at jorderne omkring Hårup og de omkringliggende skove måske kun blev brugt i opgangstider, mens den nærliggende landsby Linå, som i en middelalderlig bebyggelsesstruktur kan genkendes som en adelby omgivet af torper, kunne være en mere permanent bebyggelse. Som et led i diskussionen om Hårups alder inddrages navneforskningen i relation til *-torp*-endelsens alder og navnestoffets mulige stedkontinuitet.

Anders Hartvig og Mette Sørensen (foredrag) giver ”Et indblik i den ældre og højmiddelalderlige bebyggelsesstruktur i Sønderjylland” på baggrund af de sidste årtiers kraftige tilvækst af arkæologiske udgravninger. Med udgangspunkt i databasen *Fund og Fortidsminder* har Hartvig og Sørensen identificeret 123 lokaliteter i Sønderjylland med spor af bebyggelse fra perioden 1050-1350. Datasættet perspektiveres med metodiske overvejelser i forhold til geografisk spredning af den bygherrefinansierede arkæologi, dateringsproblematikker og registreringspraksis i *Fund og Fortidsminder*. Arkæologiske udgravninger inde i eller i udkanten af en række historiske landsbyer og ukendte landsbyer i det åbne land viser, at adelbyernes alder i flere tilfælde kan føres tilbage til yngre germansk jernalder, og at etableringen af torper sker omkring 1000-tallet. Store undersøgelsesflader gør det her i flere tilfælde muligt at følge processen med anlæggelse af en enkelt gård til udvikling af egentlige landsbyer med eget ejerlav, til torperne afvikles eller flyttes igen i 12-1300-tallet, måske tilbage til adelbyen. Her drages ejerlavenes størrelse ind som en model for forholdet mellem adelby og torp (heriblandt bebyggelser med navneendelsen *-torp*), idet meget store ejerlav forsøges forklaret ved, at de oprindelige ejerlav er blevet delt ved udflytningen, og efter nedlæggelsen af torperne er ejerlavene igen

blevet lagt under adelbyens ejerlav. Diskussionen er helt afhængig af dateringsmuligheder, og anvendelsen af hustypologiske dateringer problematiseres gennem Museum Sønderjyllands mangeårige faste praksis med C14-datering af bygninger.

Sammen bidrager de to artikler til en lang bebyggelseshistorisk diskussion og interesse for landsbyernes kontinuitet i tid og rum i overgang fra vikingetid til middelalder, som de sidste 40 år og indtil for nyligt med udgangspunkt i projektet *Middelalderlandsbyens opståen* har været diskuteret inden for et forskningsparadigme (oversigt over diskussion og kritik af dateringer i Carelli 2001, 32-36). Ødegårdsprojektets samtidige undersøgelser af Falsters 'Gammelbyer' kunne dog følge den vandrende landsby længere op i tid med endnu en fase dateret ca. 1150-1300, inden den bliver stationær (Pedersen 1989a, 1989b), og antydede hermed muligheder for regionale variationer. Senere årtiers tilvækst af arkæologiske undersøgelser giver nu mulighed for at fundere diskussionen af bebyggelsesstrukturens udvikling såvel som dateringen af den historiske landsby og torperne på et tungere datagrundlag og dermed også i et mere regionalt perspektiv. Samtidig giver en vækst i store anlægsarbejder og dermed også store fladeafgravninger desuden mulighed for at identificere mere komplicerede udviklinger på ejerlavs- og sogneniveau, som Hårup-undersøgelserne lægger op til. Det vil på den baggrund være vigtigt at 'genlæse' og eventuelt revurdere data fra tidligere udgravninger, som har været tolket inden for rammerne af en tilnærmet national enhedsmodel med henblik på at identificere mulige regionale variationer i bebyggelsesstrukturen. En nylig revurdering af bebyggelsesstrukturens udvikling og alder på Fyn (Hansen 2015) såvel som Hartvigs og Sørensens fremlagte resultater fra Sønderjylland viser, med udgangspunkt i arkæologien, at adelbyen både på Fyn og i Sønderjylland har kontinuitet så langt tilbage som yngre germansk jernalder (for variationer af kontinuitet, se Hansen 2015, 12-13). Især den senere tids udbredte brug af C14-dateringer er her et vigtigt redskab til at opnå en mere præcis datering af de enkelte lokaliteter, hvilket også vil give en bedre forståelse af årsagssammenhænge og historisk kontekst. Efterhånden som antallet af udgravede lokaliteter er vokset, er der nu også ved at udskille sig to forskellige forståelser

af torpernes alder, som må følges nærmere. På Fyn dateres udskilningen af torper arkæologisk til 800-tallet og omkring 1000-tallet i Sønderjylland. Michael Lerche Nielsen (1998), der har undersøgt det sproglige stof i *torp*-navnene mest indgående, peger omvendt på en absolut hovedperiode for hele landet i 1100-tallet, flankeret af en opvækst i 1000-tallet og et fald i 1200-tallet. Også Porsmose har argumenteret for, at langt hovedparten af de fynske torper må stamme fra 1100- og 1200-tallet, bl.a. fordi de forbigås af kirkeanlæggelserne (Porsmose 1987, 66).

Bebyggelseslandskaber og kildernes triangulering

Anders Pihls artikel (foredrag) "Jernalderens stor-ejerlav og middelalderens bornholmske sognegilder" tager udgangspunkt i Original 1-kort som grundlag for en rekonstruktion af Bornholms bebyggelse og administrative struktur og dennes oprindelse. Bebyggelsen på øen adskiller sig på flere måde fra det øvrige Danmark, bl.a. er de bornholmske sogne og ejerlav væsentligt større i forhold til sammenlignelige landskaber og topografier. Bebyggelsen består desuden af enkeltliggende gårde med dyb stedkontinuitet, og gårdene er organiseret i sognegilder, en slags social administrativ enhed med et/en ofte centralt placeret gildesbo/gildesgård. Med udgangspunkt i en analyse af jordlodernes størrelse og fordeling i dele af Klemensker og Østermarie ejerlav rekonstrueres en ældre struktur af mindre enheder, som ikke har sammenhæng med kirkerne placering og dermed næppe kan være afledt af middelalderlige forandringer af sognegrænserne. Da både kirker og gildesboer ofte ligger på grænserne af de ældre enheder, foreslår Pihl, at sognegilderne er en yngre enhed med det formål at samle de ældre, mindre enheder. Der må tidsmæssigt have været en ret nær sammenhæng mellem sognegildernes afløsning af de ældre enheder og fastlæggelsen af de yngre sogne. Tidlig-kristne begravelser på øen synes at være anlagt med de rekonstruerede enheder som ramme, og de såkaldte kirkebogårde fordeler sig med en gård i hver af de udskilte enheder. Det indikerer, at den ældre afdækkede struktur er fortsat ind i tidlig, kristen tid. Dermed kan kristningen af Bornholm ikke udpeges som årsag til omlægningen. En stor del af øen

overgår i 1149 til ærkebiskop Eskil, og måske kan det være i denne sammenhæng, at omlægningen sker?

Dorthe Haahr Kristiansen (poster) undersøger i artiklen ”De skjulte bymarker på Nordsamsø. Et bebyggelseslandskab fra vikingetid og middelalder i agrarhistoriske kilder” det forsvundne bebyggelses- og landbrugslandskab på Nordsamsø gennem agrarhistorisk kildemateriale, frem for alt marknavne i 1683-markbogen og på udskiftningskort i 1796-97. Her påviser hun, hvordan man gennem detaljerede kildestudier i rige, eftermiddelalderlige kilder kan identificere en række ødebebyggelser, og i kombination med stednavnetypernes mulige alder og kronologi, boltal og i mindre omfang andre skriftlige kilder og arkæologiske fund kan finde antydninger af flere faser i bebyggelsens udvikling.

Peder Dam (foredrag) undersøger i artiklen ”De middelalderlige bebyggelsesekspansioner. En landsdækkende analyse med udgangspunkt i stednavne samt historiske, geografiske og arkæologiske data-sæt” den senmiddelalderlige bebyggelsesekspansion. Afsættet herfor er Falsterlisten (omkring 1250) i *Kong Valdemars Jordebog*, som med bol- og markangivelser kombineret med stednavnenes alder gør det muligt at opdele bebyggelsen i større og ældre bebyggelser tilbagetrukket fra kysten, mindre torpbebyggelser i forlængelse heraf eller anlagt i skovområder og endelig bebyggelser yngre end listen, typisk helt ude ved kysten eller i stadig skovdominerede områder. Denne forskel mellem ældre og yngre bebyggelsers størrelse genfindes i den langt senere *Christian V's Matrikel 1688*, hvor bebyggelser med de ældste stednavne generelt har en dobbelt så stor hartkornsværdi som de yngre *-torp*'er, også på tværs af regionale variationer. Det er derfor muligt med udgangspunkt i matriklen at udbrede analysen til et nationalt niveau. Til at understøtte stednavnenes alder inddrages dels kirkefrekvensen, som viser, at omtrent halvdelen af de ældste bebyggelser blev sognebyer, mens det kun gjaldt 11% af *-torp*'erne, dels fundkoncentrationen af genstande fra vikingetid, som er højere tæt omkring bebyggelser med ældre stednavne, mens den ikke viser relation til de yngre torper. Analyserne understøtter, at de ældre bebyggelser overordnet har været stedfaste, som minimum fra og med vikingetiden. Disse observationer benyttes til at udskille det yngste lag af bebyggelser

med naturnavne fra den sene del af middelalderen og første del af tidlig moderne tid. Disse bebyggelser er små og særligt højt repræsenteret i egne med lav og sen opdyrkning, altså hede-, skov-, overdrevs- og kystegne, som opfattes som marginale i forhold til den tættere bebyggelse i ageregne.

Dorthe Haahr Kristiansen (foredrag) giver i artiklen ”Toft på landboreformernes tid fra 1700- og 1800-tallet” et overblik over kartografiske, historiske og arkæologiske kilders information om toften. I de fleste tilfælde anvendes begrebet *toft* om den del af en gård, der adskiller den fra landsbyens forte og dyrkede arealer, og hvor gården har sin kålhøve m.m. I en videre forstand er *toften* imidlertid et ganske kompliceret begreb, som har mange betydninger og nuancer, som hver især har indflydelse på forståelsen af begrebet i den specifikke kontekst, hvori det anvendes. Tofternes struktur kan ofte overleve i kortmaterialet i en relikv form, ofte gennem stednavne, hvori ordet *-toft* indgår direkte eller f.eks. gennem skelmarkeringer. I artiklen gennemgår og vurderer Kristiansen kortenes potentielle udsagnsværdi vedrørende forholdene i middelalderen. Ved gennemgang af forskningshistorikken for både det historiske kildemateriale, stednavne- og sprogforskningens bidrag giver Kristiansen eksempler på, hvor meget information kortene kan rumme. Mens det historisk-kartografiske materiale kan indeholde mange oplysninger, der kan fortælle om forsvundne landsbyer, gårde og tofter som rumlige entiteter, bliver tofte-begrebet anderledes kompliceret, når de skriftlige kilder inddrages. Her anvendes de forskellige toftebegreber både som praktiske, fiskale, organisatoriske og juridiske enheder, og de middelalderlige landskabslove er sammen med Christian V's matrikel centrale for forståelsen af forholdene inden udskiftningen af landsbyerne.

De fire artikler viser det store potentiale, der er i at inddrage og kombinere forskellige typer af kilder fra forskellige perioder (og med forskellig iboende tidsdybde) i studier af bebyggelsesstruktur og landskabsudnyttelse. Flere af artiklerne er baseret på analyser i GIS. Med GIS er der desuden mulighed for at analysere, visualisere og geografisk forbinde strukturer og informationer i Original 1-kortene, Videnskabernes Selskabs korts opmåling af ressourcer i landskabet og de store datamængder, der ligger

i eksempelvis 1688-matriklens hartkornsopgørelser, stednavnenes placering i landskabet samt lokaliteter i *Fund og Fortidsminder*. Denne triangulering mellem kildetyper indeholder naturligvis også faldgruber, når man bevæger sig mellem forskellige fags kildegrupper (vedr. anvendelse af historisk geografi eksempelvis Dam og Jakobsen 2008, 19; vedr. stednavne eksempelvis Albris 2014, Dam 2015; vedr. historiske kort eksempelvis Korsgaard 2006). Samarbejde på tværs af fagene giver derfor de bedste muligheder for at udnytte kildernes potentiale og identificere potentielle problemer i forhold til kildernes fortolkning og udsagnskraft. Det gælder også i brugen af den retrogressive analysemetode, hvor man med udgangspunkt i forskellige kilder 'læser landskabet baglæns' gennem vertikale tidssnitanalyser (beskrivelser af historisk-geografiske metoder i Dam og Jakobsen 2008, 30-33) og som en følge af metodens forudsætning har en tendens til at finde kontinuitet (Porsmose 1991, 192).

Den middelalderlige landbebyggelses struktur – i fremtiden

Afslutningsvis skal knyttes et par mere overordnede overvejelser til arkæologiens syn på bebyggelsesstruktur de senere tiår, og hvor feltet måske i fremtiden kan bevæge sig hen.

Bebyggelsesstrukturen observeret, registreret og oplevet

Arkæologien har traditionelt et observerende blik på bebyggelsesstrukturen, som fejlagtigt kan misforstås som teori-frit (Lock 2010, 90). Udgravningsplaner og historiske kort, som er bebyggelsesarkæologiens hjørnesten, er imidlertid ikke værdifulde observationer, men produkter skabt for at dække konkrete behov under særlige forudsætninger og i en specifik kulturel kontekst (eks. Johnson 2007, 85-89; Korsgaard 2006, 30-47; Lock 2010, 91). Planer og kort viser bebyggelsen todimensionelt i et fugleperspektiv, men fortæller ikke hvordan befolkningen i et område oplevede bebyggelsen og bevægede sig igennem landskabet (Johnson 2007, 95-96). Først med udskiftningskor-

tene fik bønderne et blik fra oven på deres gårde, marker og ejerlavets udstrækning. Netop derfor var det også vigtigt, at gårdene var helt korrekt opmålt, selv om det ikke var dem, kortlægningen handlede om, men omfordelingen af jorden. Hvis gården på kortet ikke lignede gården i virkeligheden, hvordan skulle man så kunne stole på resten af opmålingen (Korsgaard 2006, 41)?

Det observerende blik på bebyggelsesstrukturen mangler generelt den menneskelige dimension. Gennem de sidste årtier er fænomenologiske perspektiver med fokus på menneskets forståelse af verden blevet særligt fremtrædende inden for studier i landskabsarkæologien (for oversigt over teoretiske perspektiver på landskabsstudier, Altenberg 2003 med henvisninger). Studier af den middelalderlige landbebyggelsesstruktur har typisk fokus på tid og rum, kontinuitet og brud, forskelle og ligheder i strukturer og årsager hertil, altså bebyggelsen forstået gennem et perspektiv, som aldrig har været en del af samtidsens. Det kunne være interessant at se, hvad et ikke blot observerende, men også et mere oplevet perspektiv, der sætter middelaldermennesket i fokus (se nedenfor), kunne bidrage til i den antikvariske praksis og bebyggelsesstudier. De økonomiske rammer inden for bygherrefinansieret virksomhed gør det næppe umiddelbart muligt at tilføje endnu et analyselag til den arkæologiske beretning. Imidlertid er de antikvariske og økonomiske rammer igennem tiden justeret som et forsinket svar på ændrede praktikker i den arkæologiske udgravning og de teoretiske tilgange. Det kunne også blive tilfældet her. Slots- og Kulturstyrelsens vejledning er rundet af en empirisk position med fokus på dokumentation og sikring af data og lister, men det hindrer ikke i sig selv en bevægelse mod et mere humanistisk perspektiv i den arkæologiske beretning og efterfølgende synteser.

Bebyggelsesstrukturens rumlige og temporale dynamikker

Hvis bebyggelsesarkæologien ikke blot skal registrere stolpehuller, grøfter og gruber, og finde sammenhænge og faser – hvilket så sandelig i sig selv kan være en kompliceret affære – men også diskutere, hvorledes de enkelte anlæg indgår i og danner strukturer, og hvordan de er blevet vedligeholdt, ændret

og opfattet, så er der behov for at forholde sig til mødet mellem det fysiske og sociale rum. Hvad skal der til af handlinger og aktører, for at en struktur forandrer sig; og hvad skal der til, for at den forbliver uændret? Vil ændringer i bebyggelsesstrukturens sociale rum nødvendigvis kunne identificeres i det fysiske rum, som feltarkæologien traditionelt har fokus på? Katalin Schmidt Sabos (2006) analyse af en række skånske landsbyer med forskellige teoretiske tilgange kan være et eksempel på, hvordan man kan diskutere dannelse, forandring og vedligehold af strukturer. Sociologen Anthony Giddens argumenterer gennem sin strukturationsteori for, hvorledes menneskets daglige rutiner skaber både kortvarige og langvarige, institutionaliserede strukturer, som virker regulerende på relationer og handlinger. Kulturgeografen Robert Dodgshon mener imidlertid, at selv om mennesket har mulighed for at påvirke strukturen, så er samfundets træghed grundlæggende stærkere. Han kritiserer Giddens for at ignorere betydningen af de fysiske rum og bebyggede miljøer, hvori de sociale praksisser foregår og skabes. De fysiske strukturer er gennem deres materialitet og investerede kapital langt mere sejlivede, og de fastholder dermed i nogen grad en bestemt struktur og social orden i samfundet. Endelig er der sociologen Henri Lefebvre, som både ser det bebyggede miljø som noget, der 'konstrueres', og som 'produceres' gennem den anvendelse, rummet får gennem daglige praktikker; som konsekvens kan lignende strukturer godt have forskellige betydninger (Giddens, Dodgshon og Lefebvre diskuteret i Sabo 2006, 38-46). De forskellige eksempler på relationen mellem det fysiske og sociale rum bringer den sociale organisation og det magtforhold frem, som skaber, fastholdes i og forandrer strukturen. Eksempelvis har det årlige vedligehold af gærder, grøfter og hegn omkring gårde og fælles ressourcer, som er beskrevet i landskabslovene, og som også kan dokumenteres arkæologisk, været af helt central betydning for strukturens oprettholdelse, både visuelt, kropsligt og socialt.

En anden dimension af strukturen er tid. Ved at være opmærksom på forskellige tidsopløsninger kan man måske identificere andre processer og rytmer, eksempelvis som de beskrives af Fernand Braudel i 1958 som lag af strukturer manifesteret af hændelser

(den korte historie), træge økonomiske og sociale strukturer og en dyb og underliggende *longue duree*. Han kritiserede historikere og antropologer for at fragmentere historien ved at fokusere på enkelte hændelser i stedet for at bruge dem til at beskrive historiens lange linjer (Elgán 2010). Den samme kritik kan vel også rejses mod middelalderens bebyggelsesarkæologi, som typisk bevæger sig i de to øverste 'tider', i udgravningssituationen og beretningsskrivningen med fokus på dagligliv, bygningsbiografi og faseudredning, eventuelt efterfølgende med henblik på synteser om samfundet, gerne inden for det museale ansvarsområde og inden for en udvalgt periode. Sjældnere trækkes linjer til *la longue duree*, eksempelvis i form af landskabs- og klimaforandringer (se dog Søvsø 2020).

Hvordan har middelalderens bønder forholdt sig til strukturernes forandring? De daglige gøremål og den årlige arbejdsrytme med tilbagevendende aktiviteter på gården og i marken må have givet en fornemmelse af stabilitet og kontinuitet. Overleverede sted- og marknavne med tilknytning til ældre bebyggelser viser, at man har været bevidst om tidligere forandringer i bebyggelsesstrukturen og i hvert fald i nogen tilfælde har fundet det værdifuldt, eller praktisk, at fastholde viden om landsbyens tidligere geografiske placering. Tilsvarende viser eksempelvis Jyske Lovs yngre lag af retskilder rettet mod hegning med 'sandemænd' (otte i herredet) og 'bedste bygdemænd' (otte i landsbyen), som skulle sætte gærde mellem to landsbyers vange og afgøre tvister (Hoff 1984, 89), at der var en dyb hukommelse knyttet til grænser i landskabet. I Skånske Lov blev hvervet udført af tolv gamle mænd, som skulle sværge, at de kendte den korrekte placering fra deres forfædre. Landsbyens ældre var altså garanter for den fælles hukommelse, nedarvet gennem generationer (Altenberg 2003, 215-216). Overgangen fra vikingetidens individuelle gårdbrug til middelalderens dyrkningsfællesskab må i den forbindelse have været set som et markant brud på strukturen, som krævede stor investering af arbejdskraft og etablering af nye rutiner, ligesom også udskillelsen af torper førte til nye arbejdsfællesskaber og en ny social orden. Især ødelægningen efter Den Sorte Død må i mange egne være oplevet som et markant brud på en etableret orden.

GIS i bebyggelsesstudier

Med GIS har arkæologien fået et effektivt redskab til at registrere og organisere bebyggelsens og landskabets punkter og former i tid og rum, som tidligere generationer ikke havde til rådighed. Muligheden for at kombinere de historiske kort med digitale højdemodeller, og her er den seneste version af Danmarks Højdemodel formodentlig verdens bedste landsdækkende model (SDD), giver desuden en ny mulighed for at tilføje en større dybdeforståelse af landskabet. For blot 25 år siden kunne det eksempelvis kræve flere dages arbejde at udforme et simpelt kort med højdekurver over en bebyggelses nære topografi. GIS er således på de fleste museer blevet uundværligt i det daglige antikvariske arbejde, både i forhold til forundersøgelser, til dokumentation af data på udgravningen og til efterfølgende analyser. GIS fungerer desuden som et metodisk interface mellem flere discipliner, som på tidsbesparende vis bringer stednavnet, stolpehullet og de historiske korts repræsentationer af landskaber sammen og gør det muligt at iagttage nye sammenhænge knyttet til en større rumlig kontekst. De senere års indsats for at digitalisere og tilgængeliggøre data, bl.a. gennem projektgruppen HisKIS, er desuden en væsentlig faktor for et øget tværvideenskabeligt samarbejde (Dam og Jakobsen 2008, 18-19).

GIS er ikke kun et effektivt redskab til at dokumentere, repræsentere og analysere, det er også godt at *tænke* med. Derfor er det også vigtigt at være opmærksom på relationen mellem værktøj og metode, data og teoretiske perspektiver, idet de færdigudviklede og let tilgængelige registreringsredskaber i GIS nærmest understøtter konsensus for, hvilke spørgsmål der stilles. Forståelsen af bebyggelsen og landskabet bliver anderledes, når det teoretiske perspektiv skifter fokus fra arkæologiens kartesiske rum og integrerer en humanistisk dimension, som interesserer sig for menneskets *darsein* i landskabet. Siden 1990'erne er, som respons på den teoretiske udvikling i landskabsstudier, kommet et øget fokus på social teori og 'humanisering' af GIS (Mlekuz 2004, med eksempler). Hvor 'langt' er der eksempelvis mellem to bebyggelser, hvis man ikke refererer til afstande i et koordinatsystem, men til menneskets topologiske måde at orientere og bevæge sig på (Locke 2010, 91-92)? Spørgsmålet har

resulteret i flere eksempler på modellering af især visuelle landskaber, *viewscales*, hvilket på den ene side viser, at der inden for bebyggelses- og landskabsstudier er interesse for et teoretisk perspektiv, som inddrager menneskets opfattelse af og tilstedeværelse i landskabet gennem sanserne, men på den anden side også demonstrerer, at bebyggelsesarkæologi i høj grad er visuel. Visuel perception har udviklet en forrang i Vesten, og GIS understøtter netop analyser af visibilitet, afstandsmåling osv. Mindre almindeligt og mere komplekst er modellering af lydige landskaber, *soundscales* (Mlekuz 2004; Primeau og Witt 2018). I hvilket omfang har bebyggelser visuelt og auditivt indgået i sanselige strukturer eller stået alene, og hvad har det betydet for samtidens oplevelse og forståelse af det sted, man bor? Kan man se fra torp til adelby? Kan man høre aktivitet på markerne på tværs af ejerlavet? Kan man høre sognets kirkeklokke ude på den ensomt liggende hedegård? Med GIS og andre virtuelle verdener er der nu mulighed for en mere holistisk analyse af middelalderlige landskaber, bebyggelser og livet i dem; lad det blive en integreret del af den fremadrettede diskussion af bebyggelsens struktur.

Afsluttende betragtninger

Den øgede udgravningsaktivitet har på baggrund af den internationale evaluering af dansk arkæologi i 2009 bl.a. givet Slots- og Kulturstyrelsen anledning til udvikling af nationale strategier, hvor den første blev udarbejdet for den middelalderlige landbebyggelse (Svart Kristiansen 2015). Målet med strategierne er, at de skal være et prioriteringsværktøj med henblik på at opnå en bedre kvalitet og et tydeligere perspektiv i den antikvariske praksis, hvorfor de også skal være dynamiske i deres udpegning af fokusområder (Kaldal *et al.* 2012). De senere års arbejde på synteser over middelalderens bebyggelsesstruktur, hvoraf nogle er præsenteret i antologien her, viser, at strategien er klar til en opdatering. Det er både i forhold til ny viden, men måske også i forhold til en øget opmærksomhed på de paradigmer, som bebyggelsesarkæologien foretages under, og hvilken formativ betydning de har for studier af den middelalderlige landbebyggelses struktur.

Note

1. I 2017 etableredes MIRUDA som et samarbejde mellem Afdeling for Arkæologi og Kulturarvsstudier, Aarhus Universitet (projektledelse), ARK-VEST – Arkæologi Vestjylland, Holstebro Museum, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Museum Thy og Sydvestjyske Museer med det formål at afvikle en national og tværfaglig serie af tematiske og årlige konferencer i perioden 2018-2020. I 2018 afvikledes den første konference med tema om bygning og bolig, gård og toft. Efter dette års tema om landbebyggelsens struktur 2019 følger konferencer med temaer om landskaber og strategier, sociale miljøer og identitet og metoder (se MIRUDAs hjemmeside for præsentation af netværkets temaer).

Litteratur

- Albris, S.L. 2014. Tolkninger med tolkninger på – særlige udfordringer ved arbejde på tværs med arkæologi og stednavneforskning. *Arkæologisk Forum* 31, 26-31.
- Altenberg, K. 2003. *Experiencing Landscapes. A Study of Space and Identity in Three Marginal Areas of Medieval Britain and Scandinavia*. Lund Studies in Medieval Archaeology 31. Stockholm: Sellin & Partner.
- Andersson, C. og Hållans, A.-M. 1997. No Trespassing. Physical and Mental Boundaries in Agrarian Settlements. I: H. Andersson, P. Carelli og L. Ersgård (red.). *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 24. Stockholm: Riksantikvarieämbetet og Institute of Archaeology, Lund University, 583-602.
- Bjørn, C. (red.) 1988. *Det danske landbrugs historie I. Oldtid og middelalder*. Odense: Landbohistorisk Selskab.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund: Almqvist & Wiksell International.
- Crumlin-Pedersen, O. 1996. Studiet af det maritime kulturlandskab. I: O. Crumlin-Pedersen, E. Porsmose og H. Thrane (red.). *Atlas over Fynsk kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense: Odense Universitetsforlag, 10-20.
- Crumlin-Pedersen, O., Porsmose, E. og Thrane, H. (red.) 1996. *Atlas over Fynsk kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Dam, P. 2015. *Bebyggelser og stednavnetyper*. Navnestudier nr. 44. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Dam, P. og Jakobsen, J.G.G. 2008. *Historisk-Geografisk Atlas*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab og Geografforlaget.
- DDO = *Den danske ordbog*. Struktur. <https://ordnet.dk/ddo>
- Elgán, E. 2010. Fernand Braudels artikel "La longue durée" och svensk historieskrivning idag – några reflexioner. *Historisk tidsskrift* (Sweden) 130:4, 739-749.
- Engberg, N. 1994. Resultater og tendenser i dansk landsbyarkæologi. *bikuin* 21, 11-20.
- Ethelberg, P., Hardt, N., Poulsen, B. og Sørensen, A.B. (red.) 2003. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. Haderslev: Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland
- Eriksen, P. og Olesen, L.H. 2000. *Jernalderen. I: K. Dalsgaard, P. Eriksen, J.V. Jensen og J.R. Rømer (red.). Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 125-143.
- Fabech, C. og Ringtved, J. (red.) 1999. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Højbjerg: Jutland Archaeological Society.
- Fabech, C., Hvass, S., Näsman, U. og Ringtved, J. 1999. 'Settlement and Landscape' – a presentation of a research programme and a conference. I: C. Fabech og J. Ringtved (red.). *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Højbjerg: Jutland Archaeological Society, 13-28.
- Frandsen, K.-E. 1983. *Vang og tægt. Studier over dyrknings-systemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Esbjerg: Bygd.
- Gissel, S. 2000. Ulfborgprojektets opståen, forhistorie og opbygning. I: K. Dalsgaard, P. Eriksen, J.V. Jensen og J.R. Rømer (red.). *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 11-12.
- Gissel, S., Jutikkala, E., Österberg, E., Sandnes, J. og Teitsson, B. 1981. *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Grøngaard Jeppesen, T. 1981. *Middelalderlandsbyens opståen: kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Hansen, J. 2015. *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelseshistorisk regionalstudie*. Syddansk universitet. [https://www.academia.edu/21828279/Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelseshistorisk regionalstudie](https://www.academia.edu/21828279/Landsbydannelse_og_bebyggelsesstruktur_i_det_1._artusinde_-_et_bebyggelseshistorisk_regionalstudie)
- Hedeager, L., Poulsen, B. og Tornbjerg, S.Å. 1982. Land og by – en undersøgelse af østersøkeramikens datering og spredning på Stevns. *bikuin* 8, 125-148.
- Hoff, A. 1984. Middelalderlige gærd og hegn – ældre og yngre dyrkningsystemer i Jyske Lov. *Fortid og Nutid* 31, 85-102.
- Høgsberg, M., Kristiansen, D.H., Larsen, L.K., Linaa, J., Skov, H. og Vinter, M. 2020. *Bebyggelse på Samsø i vikingetid og middelalder*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Håkansson, A. 2017. *Bebyggelseshierarkier och bylandskap: om övergången mellan vikingatid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv*. Halmstad: Kulturmiljö Halland, Stiftelsen Hallands läns museer, Lund: institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds Universitet.
- Jensen, S. (red. i samarbejde med P. Asingh og L.L. Feveile) 1998. *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Johnson, M. 2007. *Ideas of landscape*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Jönsson, L. og Persson, L. 2008. *Öresundsförbindelsen och arkeologien. Det organiserade landskabet*. Malmöfynd nr 13. Malmö: Malmö kulturmiljö.

- Kaldal, D., Andersen, B. og Jørgensen, A.N. 2012. Nationale strategier – opkvalificering af de arkæologiske udgravninger. *Arkæologisk Forum* 26, 17-22.
- Korsgaard, P. 2006. *Kort som kilde. En håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. Dansk Historisk Fællesråd og Sammenslutningen af Lokalarkiver.
- Lerche Nielsen, M. 1998. Om dateringen af danske stednavne på -torp. I: G. Harling-Kranck (red.). *Namn i en föränderlig värld*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 186-199.
- Liebgoth, N.-K. 1993. Middelalder og nyere tid. I: S. Hvass og B. Storgaard (red.). *Da klunger i Muld...25 års arkæologi i Danmark*. Aarhus: Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab og Jysk Arkæologisk Selskab, 238-241.
- Lock, G. 2010. Representations of Space and Place in the Humanities. I: D.J. Bodenhamer, J. Corrigan og T.M. Harris (reds). *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Ebook: Indiana University Press, 89-108.
- Madsen, L.S. 2015. The professionalization of medieval archaeology in Denmark – from the enthusiastic amateur to a medieval archaeologist at every museum. I: M. Svart Kristiansen, E. Roesdahl og J. Graham-Campbell (red.). *Medieval Archaeology in Scandinavia and Beyond. History, trends and tomorrow*. Aarhus: Aarhus University Press, 127-139.
- Madsen, P.K. 1998. Det arkæologiske materiale fra middelalderen 1050/1100-1550. I: S. Jensen (red. i samarbejde med P. Asingh og L.L. Feveile). *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab, 167-190.
- Mlekuz, D. Listening to the Landscapes: Modelling Soundscapes in GIS. *Internet Archaeology* 16. <https://doi.org/10.11141/ia.16.6>
- MIRUDA. *Forskningsprojekt om Middelalderens Rurale Danmark*. <https://cas.au.dk/miruda/> (set 28.04.2020)
- Olesen, L.H. 1993. *Middelalderlandsbyer*. Rapport udarbejdet for Museumsrådet for Århus Amt.
- Pedersen, J.-Aa. 1989a. IV.5. Gammelbyernes fortolkning. I: S. Gissel (red.). *Falsterundersøgelsen* bd. 1. Det nordiske ødegårdsprojekt – Publikation nr. 16. København: Landbohistorisk Selskab, 169-179.
- Pedersen, J.-Aa. 1989b. E. Gammelbystudiets resultater, specielle eller generelle? De fynske landsbyer og Borup Ris. I: S. Gissel, (red.). *Falsterundersøgelsen* bd. 2. Det nordiske ødegårdsprojekt – Publikation nr. 16. København: Landbohistorisk Selskab, 22-157.
- Porsmose, E. 1981. *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Porsmose, E. 1987. *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 109. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Porsmose, E. 1991. Landsbyen i renæssancearkæologien. *bikuin* 18, 191-196.
- Primeau, K.E. og Witt, D.E. 2018. Soundscapes in the past: Investigating sound at the landscape level. *Journal of Archaeological Science: Reports* 19, 875-885.
- Riddersporre, M. 1999. Village and single farm. Settlement structure or landscape organization. I: C. Fabech og J. Ringtved (red.). *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. Højbjerg: Jutland Archaeological Society, 167-175.
- Sabo, K. 2006. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar, skrifter 67. Lunds studies in historical archaeology 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- SDD = Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering. *Danmarks Højdemodel*. <https://sdfe.dk/hent-data/danmarks-hoejdemodel> (set. 28.06.2021)
- Schacke, A.T. 2003. *Enkelt-og enestegårde* på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid. Kerteminde: Landbohistorisk Selskab.
- Siemen, P. 1994. Gårde og tofter på Esbjergegnen. *bikuin* 21, 29-54.
- Svart Kristiansen, M. 2003. Arkæologiske undersøgelser af den middelalderlige landbebyggelse – metodiske problemer og prioriteringer i fortiden, nutiden og fremtiden. *Bol og By. Landbohistorisk tidsskrift* 2003 (1-2), 9-29.
- Svart Kristiansen, M. og Andersen, C.B.H. 2019 (red.). *Bygning og bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Svart Kristiansen, M. og Andersen, C.B.H. 2019. Bygning og bolig, gård og toft. En introduktion til MIRUDA 2018, I: M. Svart Kristiansen og C.B.H. Andersen 2019 (red.). *Bygning og bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab, 7-9.
- Svart Kristiansen, M. med bidrag af Andersen, M. og Madsen, L.S. 2015. *Arkæologiske strategier for udgravninger i Danmark. Strategi for middelalderlig landbebyggelses arkæologiske undersøgelser*. København: Kulturstyrelsen. https://slks.dk/fileadmin/user_upload/Fotos/KS/kulturarv/Fortidsminder/Arkæologiske_strategier/Strategier__pdf_/Middelalderlig_bebyggelse_Nov15.pdf (set 27.06.2021)
- Sørensen, A.B. 2003. Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – huse, gårde og bebyggelser. I: P. Ethelberg, N. Hardt, B. Poulsen og A.B. Sørensen. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*. Haderslev: Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, 434-457.
- Sørensen, A.B. 2011. Østergård. Vikingetid & middelalder. Haderslev: Museum Sønderjylland – arkæologi Haderslev.
- Søvsø, M. 2020. Frie og ufrie bønder. Landsbyer, gårde og socialstruktur på den jyske vestkyst i *la longue durée*. *Kuml* 2020, 109-169.
- Thrane, H. 1996. Indledning. I: O. Crumlin-Pedersen, E. Porsmose og H. Thrane (red.). *Atlas over Fynsk kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense: Odense Universitetsforlag, 7-9.
- Østergaard Christensen, J.L. 1977. Arkæologi. I: S. Gissel (red.). *Hornsherredundersøgelsen med indledende metodeafsnit*. Det nordiske ødegårdsprojekt, Publikation nr. 2. København: Landbohistorisk selskab, 22-26.